

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Η ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ J. - J. ROUSSEAU

Δεδομένου ὅτι πλεῖστα στοιχεῖα διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κλασικῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίας εἶναι προφανῶς εἰλημμένα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Rousseau, κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἀφιερῶσμεν ἐνταῦθα εἰδικὸν κεφάλαιον εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς θεωρίας τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀποδειχθῇ ὅτι αὕτη εἶναι πρωτότυπος καὶ διάφορος τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐκτεθεισῶν, πρὸς δὲ τὴν κλασικὴν θεωρίαν εὐρίσκεται εἰς πλήρη, ῥιζικὴν καὶ οὐσιαστικὴν ἀντίθεσιν.

Τοιοῦτός τις ἰσχυρισμὸς φαίνεται βεβαίως ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξος, δεδομένου ὅτι πλεῖστα χωρία ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Rousseau φαίνονται πλήρως προσαρμοζόμενα πρὸς τὴν κλασικὴν θεωρίαν. Ἄφ' ἑτέρου ὅμως τυγχάνει ἐξ ἴσου τοῦλάχιστον παράδοξον τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλα τινὰ χωρία, ἀπαντῶντα καὶ ταῦτα παρὰ τῷ ἰδίῳ, καὶ δὴ καὶ ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ, ἔργῳ αὐτοῦ, δύνανται κάλλιστα νὰ χρησιμοποιηθῶσι διὰ τὴν κριτικὴν τῆς αὐτῆς θεωρίας.

Ὅθεν ἐν προκειμένῳ δυοῖν θάτερον, ἢ ὁ Rousseau ἀντιφάσκει πράγματι πρὸς ἑαυτόν, ἢ αἱ ἐν λόγῳ ἀντιφάσεις εἶναι ἀπλῶς φαινομενικαὶ καὶ δύνανται κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀρθῶσι διὰ τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων χωρίων.

Ἔνεκα τούτων ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπισταμένης καὶ μεθοδικῆς μελέτης τῶν ἔργων τοῦ Rousseau καθίσταται ἐπιτακτική.

Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου αὐτοῦ, «*Du contrat social*»¹ ὡς καὶ τῶν περιλήψεων αὐτοῦ, αἵτινες περιέχονται ἐν τῷ ὄγῳ βιβλίῳ τοῦ *Emile*² καὶ ἐν τῇ 6ῃ τῶν «*Lettres écrites de la montagne*»³, εἶναι βεβαίως ἀπαραίτητος. Δὲν πρέπει δὲ νὰ παραληφθῶσιν ὡσαύτως καὶ οἱ δύο λόγοι αὐτοῦ⁴, ὧν τινὼν τὸ *Contrat social* ἀποτελεῖ συνέχειαν. Μεγίστης ὁμως σπουδαιότητος τυγχάνει τὸ ἄρθρον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «*De l'économie politique*»⁵, οὗτινος ἡ ἀνάγνωσις κακῶς παραμελεῖται, δεδομένου ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίθενται ἡ θεωρία τῆς ἠθικῆς προωπικότητος τοῦ Κράτους, καὶ ἰδίᾳ ἡ θεωρία τῆς γενικῆς βουλήσεως (*volonté générale*), ἣτις ἀποτελεῖ, ὡς θέλομεν ἶδει, τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ὅλου πολιτικοῦ συστήματος τοῦ Rousseau. Τέλος λίαν διαφωτιστικὴ τυγχάνει ἡ σύγκρισις τοῦ περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δημοσιευθέν-

---

¹ *Du contrat social, ou principes du droit politique*, par J. J. Rousseau, citoyen de Genève, Amsterdam, M.—M. Rey, 1762.

² *Emile ou de l'éducation*, 1762.

³ *Lettres écrites de la montagne*, 1764.

⁴ *Discours sur les Sciences et les Arts*, ἔργον βραβευθὲν ἐν διαγωνισμῷ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τῆς Dijon τῷ 1750. Τὸ θέμα τοῦ διαγωνισμοῦ ἦτο : *Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les moeurs ? Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*, γραφὲν τῷ 1753—1754 καὶ δημοσιευθὲν τῷ 1755. Ἐργράφη καὶ τοῦτο ὡς θέμα διαγωνισμοῦ, προκηρυχθέντος ὑπὸ τῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ δὲν ἐβραβεύθη. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος τοῦ θεματος ἦτο : «*Quelle est l'origine de l'inégalité parmi les hommes et si elle est autorisée par la loi naturelle ?*»

⁵ *De l'économie politique*, ἐν *L'Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*.

τος ἔργου πρὸς τὸ ἀρχικὸν χειρόγραφον αὐτοῦ¹, ὅπερ, ἀνευρεθὲν βραδύτερον, εὑρίσκεται ἀπὸ τοῦ 1884 ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Γενεύης².

² Ἀλλὰ ταῦτα πάντα δὲν ἀρκοῦσι, διότι ἡ περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία τοῦ Rousseau συνδέεται πρὸς δλόκληρον πολιτειολογικὴν θεωρίαν, αὕτη δὲ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν γενικὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ³. Ἔνεκα τούτου εἶναι ὑποχρεωμένος τις νὰ ἀνατρέξῃ καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ συγγραφέως, λαμβάνων ὑπ' ὄψει τὴν χρονολογικὴν αὐτῶν σειρὰν καὶ τὰς ἐκάστοτε περιστάσεις, ὑφ' ἃς τινὰ τούτων ἐγράφησαν⁴. Οὕτω δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τὸ

¹ Τὸ χειρόγραφον τοῦτο πιθανῶς ἐγράφη κατὰ τὸ 1754, ἀλλὰ περὶ τῆς χρονολογίας αὐτοῦ ὑπάρχει ἀμφισβήτησις.

² Βλ. E. Dreyfus - Brisac, *Le Contrat social, édition comprenant, avec le texte définitif, les versions primitives de l'ouvrage, collationnées sur les Mss. autographes de Genève et de Neuchâtel, une introduction et des notes*, Paris, 1896. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐδημοσιεύθη τῷ 1887 ὑπὸ τοῦ Alexeieff, εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ εἰς ρωσικὴν γλῶσσαν ἔργου αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Rousseau, καὶ ὑπὸ τοῦ C. E. Vaughan, *Political Writings of J.-J. Rousseau*, Cambridge, 1915 καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν: *Du contrat social*, Manchester University Press, 1918. Πρὸς βλ. A. Bertrand, *Le texte primitif du Contrat social*, Paris 1891. A. Mellion, ἄρθρον, ἐν *Revue Encyclopédique* 1892, ἐπὶ τῆς ἀφορῆσεως τοῦ χειρογράφου ἀνακοινώσεως τοῦ A. Bertrand. H. Rodet, *Le contrat social et les idées politiques de J.-J. Rousseau*, Paris 1909, σελ. 57 κ. ἐπ.

³ Διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ γενικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Rousseau, βλ. *Emile*, l. IV, τὸ κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον: *Profession de foi du Vicaire savoyard*. Ὡσαύτως *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, 1761.

⁴ Εἰς τοῦτο μεγάλως βοηθεῖ ἡ ἀνάγνωσις τῶν *Confessions* τοῦ Rousseau, ὡς καὶ τῆς ἀλληλογραφίας αὐτοῦ. Διὰ τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν ἔργων βλ. καὶ P.-M. Masson, *Questions de chronologie rousseauiste*, ἐν *Annales de la Société J.-J. Rousseau*, τ. IX, 1913. Albert Cahen, *J.-J. Rousseau, ἐν Leçons faites à l'École des Hautes Etudes sociales*, Paris, 1912.

« *Contrat social* » ἐγράφη ἐν ἀνέσει καὶ μετὰ μεγίστης προσοχῆς κατόπιν μακροχρονίου μελέτης, ἑκάστη δὲ φράσις αὐτοῦ εἶναι καλῶς ἐξυγισμένη· κατ' ἀκολουθίαν ἐν αὐτῷ δέον νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ὀριστικὴν διατύπωσιν τῶν αὐτῶν ἰδεῶν, αἵτινες ἀπαντῶσι, παραλάσσουσαι ἐνίοτε, εἰς προηγούμενα αὐτοῦ ἔργα, συγγραφέντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προχείρως, ἐν βίᾳ καὶ ὑπὸ ὠρισμέναις περιστάσεις. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν εἶναι αὐτοτελές, ἀλλ' ὅτι ἀπετέλει ἐν ἀρχῇ τμῆμα μεγαλυτέρου ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον « *Institutions politiques* », οὗτινος ἡ ἐπεξεργασία διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη¹. Ὅτε ὁμοίως τῷ 1759 ὁ Rousseau ἐξήτασε τὰς σημειώσεις αὐτοῦ, ἵνα ἴδῃ μέχρι ποίου σημείου εἶχε προχωρήσει ἡ σχετικὴ ἔργασία, ἔκρινεν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἀπῆται εἰσέτι πολλῶν ἐτῶν ἔργασίαν, μὴ αἰσθανθεὶς δὲ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ ἱκανὰς πρὸς περάτωσιν τοῦ ἔργου, ἀπέσπασεν ἐξ αὐτοῦ τὸ τμῆμα, ὅπερ ἀπετέλεσε τὸ *Contrat social*, ἔκαυσε δὲ τὸ ὑπόλοιπον². Εἰς τοῦτο ὀφείλεται τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ *Contrat social* δὲν ἀνευρίσκει τις τὴν τελικὴν λύσιν τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος καὶ τοῦ προβλήματος τοῦ θεμελίου τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν θεσμῶν³.

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ Rousseau μεγάλως βοηθεῖ καὶ ἡ μελέτη οὐ μόνον τῶν συγγραφέων, ὧν αἱ ἰδέαι ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν⁴, ἀλλὰ καὶ ἐκείνων, οἵτινες ὑπ' αὐτοῦ

---

¹ Τὴν ἀρχικὴν σκέψιν συγγραφῆς τοιαύτης μελέτης ἔσχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1743, ὅτε εὐρίσκετο ἐν Βενετία ὡς γραμματεὺς τῆς πρεσβείας. Βλ. *Confessions*, part. II, l. IX, *oeuvres complètes*, Paris, 18XLIV, σελ. 211.

² Βλ. *Confessions*, part. II, l. X, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 272 καὶ *Du contrat social*, *avertissement*.

³ Ἔνεκα τούτου προσέθεσεν ἐν τέλει τοῦ *Contrat social* τὸ κεφάλαιον VIII: *De la religion civile*, ὅπερ δὲν περιέχεται ἐν τῷ ἀρχικῷ χειρογράφῳ.

⁴ Ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ Rousseau ἔσχον ὁ Πλούταρχος, ὁ Πλάτων, ἡ Ἁγία Γραφή, ὁ S. Augustinus, ὁ Montaigne, ὁ Descartes, ὁ Pascal, ὁ Spinoza, ὁ Malebranche, ὁ Grotius, ὁ Hobbes, ὁ Locke, ὁ Leibniz, ὁ

ἐνεπνεύσθησαν ¹, ὡς καὶ ἐκείνων, οἵτινες προσεπάθησαν νὰ θέσω-
σιν εἰς ἐφαρμογὴν τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ ἰδέας ².

Δέον ὡσαύτως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Rousseau πρέπει νὰ
θεωρῆται οὐχὶ ὡς ὄνειροπόλος συγγραφεὺς οὐτοπιστικῶν θεωριῶν,
οὐδεμίαν πρὸς τὴν πραγματικότητα ἔχουσῶν σχέσιν, ἀλλ' ὡς ἔχων
ἀνεπτυγμένην τὴν συνείδησιν τῆς πραγματικότητος καὶ πιστεύων

Puffendorf, ὁ Shaftesbury, ὁ Condillac, ὁ Montesquieu, οἱ Encyclopé-
distes, ἰδίᾳ δὲ ὁ Diderot. Βλ. Confessions καὶ Poésies : Le verger des
Charmettes, oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II. σελ. 359 «Tantôt avec Leibnitz,
Malebranche et Newton. Je monte ma raison sur un sublime ton,
J'examine les lois des corps et des pensées ; Avec Locke je fais
l'histoire des idées ; Avec Képler, Wallis, Barow, Raynaud, Pascal,
Je devance Archimède, et je suis à l'Hospital . . . Je tâtonne Des-
carte et ses égaremens κλπ.». Πρὸς G. Vallette, J.—J, Rousseau
genevois, Paris 1911. J. Morel, Recherches sur les sources du dis-
cours de J.—J. Rousseau sur l'origine et les fondements de l'inéga-
lité parmi les hommes, Lausanne, 1910. R. Hubet, Rousseau et l'ency-
clopédie, Paris, 1928. Vuy, Origine des idées politiques de Rousseau,
Genève, 1889.

¹ Ὅπως ὁ Kant, ὁ Fichte, ὁ Maine de Biran, ἡ Mme de Staël, ὁ
H. F. Amiel κ. ἄ. Βλ. H. Hoefding, Rousseau et le XIXe siècle,
ἐν Annales de la Société J.—J. Rousseau, τ. VIII, 1912. V. Delbos,
Rousseau et Kant, ἐν Leçons faites à l'école des hautes études socia-
les, Paris, 1912, σελ. 18½ κ. ἐπ. J. Benrubi, L'idéal moral chez
Rousseau, Mme de Staël et Amiel, Paris, 1910. L. Duguit, J.—J.
Rousseau, Kant et Hegel, Paris, 1918. E. Cayret, Le procès de
l'individualisme juridique, Paris, 1932. R. Fester, Rousseau und
die deutsche Geschichtsphilosophie, Stuttgart, 1896. K. Reich,
Rousseau und Kant, Tübingen, 1936. B. Varisco, Rousseau e
Kant, ἐν Rivista pedagogica, 1913.

² Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπίδρασις, ἣν ὁ Rousseau ἔσχεν ἐπὶ τῶν συντακτῶν
τῶν Διακηρύξεων καὶ Συνταγμάτων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἰδίᾳ δὲ
ἐπὶ τῆς Convention καὶ ἐπὶ τοῦ Robespierre. Βλ. E. Champion,
J.—J. Rousseau et la Révolution Française. Paris, 1909. D. Mornet,

ὅτι αἱ πολιτικαὶ αὐτοῦ θεωρίαι θὰ ἠδύνατο ὑφ' ὠρισμένας προ-
ϋποθέσεις νὰ τύχωσιν ἐφαρμογῆς ¹.

Ὅσον ἀφορᾷ νῦν εἰς τὴν τεραστίαν βιβλιογραφίαν ², ἣτις
ἔχει ἀφιερωθῆ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Rousseau καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ,
δέον νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα.

Ὁ Rousseau τυγχάνει ἐξ ἐκείνων, ὧν τὰ συγγράμματα
εἶναι δύσκολον νὰ ἀναγνωσθῶσι ψυχραίμως ³. Ὅθεν πλεῖστοι
ἄδικοι κρίσεις, κατηγορίαι καὶ ὕβρεις ἔτι ἐξηνέχθησαν κατ' αὐτοῦ
ὑπὸ πολλῶν ⁴, ἐνῶ ἄλλων τὰ περὶ αὐτοῦ συγγράμματα ἐμπνέουσι
συναισθήματα θαυμασμοῦ καὶ ἐνθουσιασμοῦ.

Les origines intellectuelles de la Révolution française, Paris, 1933. H.
R o d e t, Le contrat social κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 18 καὶ ἐπ. G. C a p-
p o n i, J.—J. Rousseau e la Rivoluzione francese, Genova, 1912. V.
M a r c a g g i, Les origines de la déclaration des droits de l'homme
de 1789, Paris, 1912. M e r c e r, De J.—J. Rousseau, considéré comme
l'un des premiers auteurs de la révolution, Paris, 1791, A l. M e-
g n i e r, J.—J. Rousseau révolutionnaire, Paris, 1912. J. F a b r e,
Les pères de la Révolution, Paris, 1910 R. S c h a t z, J.—J. Rous-
seau's Einfluss auf Robespierre, Leipzig, 1905.

¹ Βλ. J.—J. R o u s s e a u, Considération sur le gouvernement
de Pologne et sur sa réformation projetée en Avril 1772, ὡς καὶ Lettres
à M. Buttafuoco, sur la législation de la Corse, ἐν oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ.,
σελ. 702 κ. ἐπ., 749 κ. ἐπ.

² Ἐν Annales de la Société J.—J. Rousseau ἀναφέρονται πλεῖστοι
περὶ τοῦ Rousseau δημοσιευθεῖσαι ἐργασίαι, ἐνίστε δὲ μετ' ἀναλύσεως τοῦ
περιεχομένου τούτων.

³ Βλ. G. D e l V e c c h i o, Les caractères fondamentaux de la
philosophie politique de Rousseau, extrait de la Revue critique de
législation et de jurisprudence, Paris, 1914. σελ. 4: «... car on
étudie et discute Aristote, Hobbes, Spinoza, Locke, Montesquieu, mais
Rousseau, on l'aime ou on le hait».

⁴ Βλ. Ὡς π.χ. ὑπὸ τοῦ T a i n e, ἐνθ' ἄνωτ., τοῦ L a m a r t i n e
J.—J. Rousseau, son faux contrat social, ἐνθ' ἄνωτ., τοῦ E. F a-
g u e t, Vie de Rousseau, Paris, 1911, τοῦ C. A. F u s i l, L'Anti—

Ἔνεκα τούτου ὁ Rousseau παρορημενέυθη, καὶ παρὰ τὸν ἀληθῆ ἐδημιουργήθη, ὡς εἶπον¹, ὁ ψευδο-Rousseau, παρὰ δὲ τὴν γνησίαν θεωρίαν αὐτοῦ, περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἐδημιουργήθη βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κατὰ παράδοσιν ψευδοθεωρία τις περὶ αὐτοῦ, ἣτις ὡς θέλομεν ἴδει, πόρρω ἀπέχει τῆς σκέψεως τοῦ συγγραφέως τοῦ *Contat social*.

Ὅθεν πρέπει νὰ καταβάλληται ἐπίμονος προσπάθεια, ὅπως ἡ μελέτη τοῦ συγγραφέως τούτου γίνηται ἀπροκαταλήπτως, ἐνεπηρεάστως, μετὰ ψυχραιμίας καὶ ἀμεροληψίας.

Ἀπαιτεῖται δὲ ἐπὶ πλέον ὄλως ἰδιαιτέρα προσοχὴ κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἣτις δέον νὰ γίνηται μεθ' ὑπομονῆς, ἐπιμονῆς καὶ ἄνευ σπουδῆς πρὸς ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων. Διότι ὁ Rousseau τυγχάνει ὁμολογουμένως ἐκ τῶν μᾶλλον σκοτεινῶν συγγραφέων. Οὗτος αὐτοδίδακτος καὶ μὴ κατ' ἐπάγγελμα φιλόσοφος δὲν χρησιμοποιεῖ αὐστηρῶς τὴν τεχνικὴν ὀρολογίαν, αἱ δὲ ἰδέαι αὐτοῦ δὲν εἶναι μεθοδικῶς καὶ συστηματικῶς κατατεταγμέναι. Τοῦτο ἔδωκε λαβὴν, ὅπως κατηγορηθῆ ὁὗτος ὡς σοφιστῆς καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ ὡς γέμοντα ἀντιφάσεων².

Rousseau ou les égarements du cœur et de l'esprit, Paris, 1929, τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ. Rousseau juge de Jean—Jacques, ou Comédie de l'ogueil et du cœur, Paris, 1923. Τοῦ Ferdinand Brunetière, τοῦ Pierre Lasserre, τοῦ Jules Lemaître, τοῦ Ernest Seillière, τοῦ A. Dide, τοῦ M. Barrès, τοῦ Charles Maurras, τοῦ Léon Daudet κ. ἄ. Τὸ τεῦχος τῆς 25 Ἰουνίου, 1912, τῆς *Revue critique des idées et de livres* ἔχει ὀλόκληρον ἀφιερωθῆ εἰς «ρουσσώφοβον» κριτικὴν. Ἀφ' ἑτέρου πλείστοι φρενολόγοι ἔγραψαν περὶ τῆς «folie de Rousseau».

¹ Βλ. A I. S c h i n z, *La pensée de Jean—Jacques Rousseau*, Paris, 1929, σελ. 14 κ. ἐπ. J. F. N o u r r i s s o n, *Rousseau et le Roueseauisme*, Paris, 1903,

² Βλ. N. N. Σ α ρ ι π ὀ λ ο υ, Ἡ ἰδέα τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ, 1900, σελ. 10 : «Ἄλλ' ἐάσωμεν χαίρειν τὸν σοφιστὴν, οὗ ἡ λεπτότης τῶν φρενῶν ὑπερβαίνει πᾶν ὄριον. Δυστυχῶς αἱ ἀπολυταρχικαὶ αὗται ἰδέαι τοῦ Rousseau συνοδευόμεναι ὑπὸ ἀπείρων σοφισμάτων. . . . .»

“Ὅθεν ἀναγκαία τυγχάνει ἡ προσπάθεια ἀνευρέσεως τῶν ἐν τοῖς διαφόροις ἔργοις αὐτοῦ κατεσπαρμένων στοιχείων καὶ μεθοδικῆς κατατάξεως αὐτῶν, οὕτως ὥστε νὰ ἀποτελέσωσιν, εἰ δυνατόν, πλήρες σύστημα ¹.

Νομίζομεν δέ, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποκρύπτωμεν τὰς δυσκολίας τῆς αὐτῆς τινὸς προσπάθειας, καὶ χωρὶς νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι σημειᾷ τινὰ παραμένουσιν ἄλυτα αἰνίγματα, νομίζομεν ὅτι παρὰ τῷ Rousseau δύναται τις νὰ ἀνεύρη κατευθυντηρίους τινὰς κεντρικὰς ἰδέας, αἵτινες ἐν ἀρχῇ μὲν ἀσαφῶς καὶ ἀτελῶς διατετυπωμένα, σὺν τῷ χρόνῳ ὠρίμασαν, ἐξηλίχθησαν, ἐσυνειδητοποιήθησαν καὶ διευπλώθησαν σαφέστερον, ἐνίοτε μάλιστα ὑπὸ μορφὴν διαλεκτικῆς προόδου, ἐν τοῖς μετεγενεστέροις ἔργοις αὐτοῦ. ²

---

¹ Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐνότητος τῆς σκέψεως παρὰ τῷ Rousseau, βλ. M. C h u q u e t, J.-J. Rousseau (Collection des Grands Ecrivains, Hachette) G. L a n s o n, Histoire de la litterature française, part. V, liv. IV. ch. V. T o ὄ a ὀ τ ο ὄ, L'Unité de la pensée de J.-J. Rousseau, ἐν Annales J.-J. Rousseau. τ. VIII, 1912. L. M a r z a n o, L'unità di pensiero nell'opera di Gian Giacomo Rousseau, Palermo, 1930. A. S c h i n z, La pensée de J.-J. Rousseau, Paris. 1929, ὅστις παραδέχεται παραλλαγὰς τῆς σκέψεως τοῦ Rousseau καὶ διακρίνει διαφόρους διαδοχικὰς φάσεις αὐτῆς ὀφειλομένας εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὀρισμένων περιστάσεων. Εἰς τοῦτο ἀποδίδει καὶ τὰς παρὰ Rousseau ἀπαντήσας ἀντιφάσεις, ἃς δὲν προσπαθεῖ νὰ ἄρῃ, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ δικαιολογήσῃ ταύτας.

² Ὑπὲρ τῆς ἐνότητος τῆς σκέψεως τοῦ Rousseau ἔχομεν καὶ αὐτοῦ τούτου τὴν μαρτυρίαν. Βλ. Seconde lettre à M. de Malesherbes, τῆς 12 Ἰανουαρίου 1762, ἐνθα διηγεῖται πῶς, ἐνῶ μετέβαινε πεζῇ εἰς Vincennes, ἵνα ἐπισκεφθῇ τὸν ἐν φυλακαῖς φίλον αὐτοῦ Diderot, ἀνέγνωσεν ἐν τῷ Mercure de France τὴν προκήρυξιν τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Dijon ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ πρώτου λόγου : «tout à coup je me sens l'esprit ébloui de mille lumières; des foules d'idées vives s'y présentent à la fois avec une force et une confusion qui me jeta dans un trouble inexprimable... ne pouvant plus respirer en marchant, je

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὰ ἀνωτέρω, θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἔν τοῖς ἐπο-
μένοις νὰ ἀναλύσωμεν τὴν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίαν
τοῦ Rousseau, ἐπιμένοντες κυρίως ἐπὶ τῶν σημείων ἐκείνων,
ἅτινα νομίζομεν ὅτι διαφωτίζουν κατὰ τὸ δυνατόν τὸ ὅλον ἔργον
αὐτοῦ καὶ δύνανται νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν ἐν μεγάλῳ μέτρῳ ἀναί-
ρεσιν τῶν κατὰ τοῦ συγγραφέως τούτου περὶ σοφιστικῶν καὶ ἀντι-
φάσεων κατηγοριῶν ²⁴.

§ I. Ἡ ὑπόθεσις τῆς φυσικῆς καταστάσεως.

Ἐν τῷ Discours sur l' origine de l' inégalité ὁ Rousseau,
διαγράφων πίνακα τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, ἐκθέτει πρώτην
εἰνὰ περίοδον φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, παρομοίαν
πρὸς ἐκείνην τῆς κλασικῆς θεωρίας, τουτέστι περίοδον, καθ' ἣν οἱ
ἄνθρωποι δίκην ἀνθρωποειδῶν, κατώτεροι καὶ τῶν σημερινῶν
ἄγριων, πλάνητες καὶ ἀνέσειοι, διῆγον μονήρη βίον, οὐδεμίαν πρὸς
ἄλλήλους ἔχοντες σχέσιν.

---

me laisse tomber sous un des arbres de l'avenue, et j'y passe une
demi-heure dans une telle agitation qu'en me relevant j'aperçus tout
le devant de ma veste mouillé de mes larmes. . . . Tout ce que j'ai
pu retenir de ces foule de grandes vérités, qui dans un quart d'heure
m'illuminèrent sous cet arbre, a été bien foiblement épars dans les
trois principaux de mes écrits: savoir ce premier Discours, celui sur
l'inégalité, et le Traité de l'éducation; lesquels trois ouvrages sont
inséparables, et forment ensemble un même tout».

²³ Ἐπὶ τῶν κατηγοριῶν τούτων πολλάκις ὁ Rousseau ἐφιστᾷ τὴν
προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου. βλ. Contrat social, l. II, ch. IV, σημ. 1: «Lec-
teurs attentifs, ne vous presser pas, je vous prie, de m'accuser ici de
contradiction. Je n'ai pu l'éviter dans les termes, vu la pauvreté de
la langue; mais attendez». Τοῦ αὐτοῦ, Préface ἐν Narcisse, œuvres,
ἐνθ' ἀνωτ., τ. III, σελ. 191. «Je conseille donc à ceux qui sont si ardents
à chercher des reproches à me faire, de vouloir mieux étudier mes

Τὴν κατάστασιν ταύτην περιγράφει ὁ Rousseau ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ εἰρημένου λόγου, ἐνῶ τοῦ δευτέρου μέρους αὐτοῦ ἀρχεται ὡς ἀκολουθῶς. «Ὁ πρώτος ὅστις, ἀφοῦ περιέφραξε μέρος τι ἐδάφους, ἐσοφίσθη νὰ εἶπῃ, *τοῦτο εἶναι ἰδικόν μου*, εἶπεν δὲ ἀνθρώπους ἀρχετὰ ἀπλοῦς, ὥστε νὰ τὸν πιστεύσωσιν, ὑπῆρξεν ὁ ἀληθῆς ἰδρυτὴς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας»¹.

Ἐνεκα τούτου ἐνομίσθη, ὅτι ἀντικείμενον τοῦ δευτέρου τούτου μέρους ἦτο ἡ κατάστασις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἣτις ἔχει ὡς ἀφετηρίαν τὸ γεγονός τῆς ἀναγνώσεως τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐνομίσθη ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅτι, κατὰ τὸν Rousseau, τὴν πρώτην ἐκείνην περίοδον διεδέχθη εὐθύς ἀμέσως ἢ διὰ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δημιουργηθεῖσα κοινωνικὴ καὶ πολιτειακὴ κατάστασις.

Ἄλλ' οὐδὲν τούτου ἀνακριβέστερον ἀρκεῖ δὲ πρὸς ἀπόδειξιν αὐτοῦ ἡ ἀνάγνωσις τῆς ὀλίγας γραμμῆς μετὰ τὸ ἀνωτέρω χωρίον συνεχείας τοῦ κειμένου. «Διότι ἡ ἰδέα τῆς ἰδιοκτησίας, γράφει², ἐξαρτωμένη ἐκ πολλῶν προγενεστέρων ἰδεῶν, αἵτινες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ γεννηθῶσιν εἰμὴ διαδοχικῶς, δὲν διεμορφώθη διὰ μιᾶς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι. Ἀπητήθησαν πολλαὶ πρόοδοι . . . ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν πρὶν ἢ ἡ ἀνθρωπότης φθάσῃ εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον σταθμὸν τῆς φυσικῆς καταστάσεως».

---

principes, et mieux observer ma conduite, avant que de m'y taxer de contradiction et d'inconséquence». Confessions, part. II., l. XII, ἐνθ' ἄνωτ. τ. I, σελ. 340. Πρὸβλ. D u s a u l x, De mes rapports avec J.—J. Rousseau, Paris, 1798, ὅστις ἰσχυρίζεται ὅτι κάποτε ὁ Rousseau εἶπεν εἰς αὐτόν : «Quant à mon Contrat social, ceux qui se vantent de l'entendre tout entier sont plus habiles que moi : c'est un livre à refaire. . . ».

¹ Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 551.

² Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 551.

“Ὡστε μεταξὺ τῆς πρώτης περιόδου καὶ ἐκείνης, ἣτις ἔχει ὡς ἀφειτηρίαν τὸν θεσμόν τῆς ἰδιοκτησίας, ὁ Rousseau θέτει ἐνδιάμεσον τινὰ περίοδον φυσικῆς καταστάσεως, ἣν περιγράφει ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ μέρει τοῦ λόγου, ἐπανερχόμενος¹ οὕτως εἰς ὃ σημεῖον ἐν τῷ πρώτῳ μέρει εἶχεν ἀφίσει τὴν ἔκθεσιν αὐτοῦ.

Βαθμηδόν, γράφει², σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἔμφυτοί τινες ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, ὄντος φύσει «τελειοποιησίμου», εὔρον τὴν εὐκαιρίαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ποικίλων αἰτίων νὰ ἀναπτυχθῶσιν, οὕτω δὲ ἡδυνήθη ἡ ἀνθρωπότης νὰ ἐξέλθῃ τῆς πρωτογόνου ἐκείνης κτηνώδους καταστάσεως καὶ νὰ διαγράψῃ ἐξέλιξιν, ἣς τὸν δεύτερον σταθμὸν ἀπετέλεσεν ἡ περὶ ἣς ὁ λόγος ἐνδιάμεσος αὕτη περίοδος.

Οἱ ἄνθρωποι πολυπληθέστεροι γενόμενοι καὶ ὑποχρεωθέντες νὰ ζήσωσιν ὑπὸ διάφορα κλίματα, ἐφεῦρον σὺν τῷ χρόνῳ, ἵνα νικήσωσι τὰς βιωτικὰς δυσχερείας, ποικίλας τέχνας, ἰδία δὲ τὴν τέχνην τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ οἰκοδομεῖν καλύβας, ἐν αἷς διεμορφώθη τὸ πρῶτον κοινωνικὸν κύτταρον, ἡ οἰκογένεια³.

Μετέπειτα, ἐνεκεν ἐπισυμβάντων σεισμῶν καὶ κατακλυσμῶν, κατακημένοι τινὲς περιοχαὶ περιεκλείσθησαν ὑπὸ τῶν ὑδάτων καὶ ἀπέτελεσαν νήσους, ἐνθα οἱ ἄνθρωποι, ἀποκεκλεισμένοι, ἠναγκάσθησαν νὰ ἔλθωσιν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς ἀλλήλους, νὰ ζήσωσιν ὁμαδικὴν ζωὴν καὶ νὰ ἀποτελέσωσι φυσικὰς κοινωνίας. Ἐκεῖ ἐδημιουργήθη ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐξειλίχθη⁴. Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸν δεύτερον τοῦτον σταθμὸν τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ δευτέρα δὲ αὕτη περίοδος τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἣτις δὲν εἶναι πλέον προκοινωνική, ἀλλὰ κοινωνική, διήρκε-

¹ Βλ. *O e u v r e s c o m p l è t e s*, ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 511: *Reprenons donc les choses de plus haut, et tâchons de rassembler sous un seul point de vue cette lente succession d'événemens et de connaissances dans l'ordre le plus naturel*.

² *O e u v r e s*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 551 κ. ἐπ.

³ *O e u v r e s*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 553.

⁴ *O e u v r e s*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 553 κ. ἐπ.

σεν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν αἰώνων καὶ ἀπετέλεσε τὴν χρυσῆν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν ἣ ὁ ἄνθρωπος, ἀθῶος εἰσέτι καὶ ὀλιγαρκεῖς, ἔζων ἐν ἁρμονίᾳ¹.

Ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης ἡ ἀνθρωπότης δὲν θὰ ἐξήρχετο, εἰ δὲν ἐμεσολάβουν «ὀλέθριά τινὰ τυχαῖα περιστατικά» (quelque funeste hasard)². Ἡ μεταλλουργία καὶ ἡ γεωργία ὑπῆρξαν αἱ δύο κυριώταται αἰτίαι, αἱ προκαλέσασαι τὴν μεγάλην αὐτὴν ἐπανάστασιν, ἣτις ἐξήγαγε τὸν ἄνθρωπον ἐκ τοῦ γηίνου ἐκείνου παραδείσου. Αὐταὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν αὐξήσιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ ὑπερβαίνωσιν αὐταὶ τὰ μέσα πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῶν, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας. Οὕτω δὲ «ἡ ἰσότης ἐξαφανίζεται, ἡ ἐργασία καθίσταται ἀναγκαία, καὶ τὰ ἀχανῆ δάση μετετρέπησαν εἰς ὠραίους λειμῶνας, οὓς ἔμελε νὰ ποτίσῃ ὁ ἀνθρώπινος ἰδρώς, καὶ ἐν οἷς μετ' ὀλίγον βλέπει τις τὴν δουλείαν καὶ τὴν ἔνδειαν νὰ φύωνται καὶ νὰ αὐξάνωσιν ὁμοῦ μετὰ τῶν σιτηρῶν »³.

Οὕτω βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀνεφύησαν ἔριδες, τὴν προηγούμενην τάξιν διεδέχθη ἡ ἀταξία καὶ τὴν «ἀρτιγέννητον κοινωνίαν ἢ τρομερωτέρα κατάστασις τοῦ πολέμου»⁴.

Πρὸς θεραπείαν ἀκριβῶς τῆς καταστάσεως αὐτῆς, οἱ ἄνθρωποι ἐσκέφθησαν νὰ συστήσωσι πολιτικὴν κοινωνίαν, ἐνταῦθα δὲ λαμβάνει θέσιν τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον⁵.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως ἡ περὶ φυσικῆς καταστάσεως

¹ O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 554 κ. ἐπ.

² O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 555.

³ O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 555.

⁴ O e u v r e s, ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 557. Ὡστε ἡ κατάστασις τοῦ πολέμου δὲν τίθεται ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς τοῦτο ὑπεστήριξεν ὁ Hobbes, ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρως.

⁵ O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 557 κ. ἐπ.

θεωρία τοῦ Rousseau ἀφίσταται ῥιζικῶς ἀπὸ τῆς κλασικῆς θεωρίας. Τοῦτο δέ, διότι ὁ Rousseau δὲν λαμβάνει τὴν φυσικὴν κατάστασιν *sub specie facti*.

Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ὁ πίναξ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος ἐμφανίζεται ἐν τῷ *Discours sur l'origine de l'inégalité* ὑπὸ μορφήν ἱστορικὴν¹, χρησιμοποιοῦνται δὲ μάλιστα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ τὰ ἐπὶ τῶν ἀγρίων λαῶν πορίσματα τῆς ἐρεῦνης ὑπὸ διαφόρων φυσιοδιφῶν, ὡς καὶ αἱ ἀφηγήσεις ταξειδιωτῶν, οἵτινες ἐπεσκέφθησαν τοὺς λαοὺς ἐκείνους².

Παρά ταῦτα ὁμως, ἅτινα ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Rousseau δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποφύγη τὴν ἐπίδρασιν τῶν κρατουσῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἀντιλήψεων, καὶ λαβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι φράσεις τινὲς τοῦ ἔργου τούτου δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ὑπερβολαὶ καὶ ρητωρικὰ σχήματα, ἢ προσεκτικωτέρα ἀνάγνωσις τοῦ λόγου τούτου πείθει ἀνενδοιάστως ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὐδεμίαν προτίθεται νὰ προσδώσῃ εἰς τὰ ἐν αὐτῷ ἐκτεθειμένα ἱστορικὴν ἀξίαν καὶ οὐδόλως ἐνδιαφέρεται περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας αὐτῶν³.

---

¹ *O e u v r e s*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 536: «O homme, de quelque contrée que tu sois, quelles que soient tes opinions, écoute; voici ton histoire... les temps dont je vais parler sont bien éloignés: combien tu as changé de ce que tu étais! C'est, pour ainsi dire, la vie de ton espèce que je vais décrire...» Βλ. ἐπίσης τὴν σημ. 10 τοῦ ἰδίου *discours*.

² Ἰδίᾳ τὴν *Histoire naturelle* τοῦ Buffon καὶ τὴν *Histoire générale des voyages*. Βλ. *O e u v r e s*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 539 καὶ σημ. 10.

³ Πρβλ. H. R o d e t, *Le contrat social et les idées politiques de J.—J. Rousseau*, Paris, 1909, σελ. 32, 45 κ. ἐπ. H. S é e, *Les idées politiques en France au XVIIIe siècle*, Paris 1920, σελ. 106. V. M a r c a g g i, *Les origines de la déclaration des droits*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 110 κ. ἐπ. G. L a n s o n, *L'unité de la pensée de J.—J. Rousseau*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 12. F r. V i a l, *La doctrine d'éducation de J.—J. Rousseau*, Paris, 1920, σελ. 61, A. C r e s s o n, *Exposé de la philosophie de J. J. Rousseau*, ἐν J. J. Rousseau, *sa vie, son oeuvre*, Paris,

Περὶ τούτου ἔχομεν ρητὴν καὶ σαφῆ δήλωσιν τοῦ συγγραφέως, καθ' ἣν οὔτος οὔτε εἰς ἀνθρωπολογικὴν ¹, οὔτε εἰς ἱστορικὴν ² ἔρευναν προτίθεται νὰ εἰσέλθῃ, ἀλλὰ λαμβάνει τὴν φυσικὴν κατάστασιν ὡς ἀπλὴν εἰκασίαν (conjecture) καὶ προβαίνει εἰς «κρίσεις τινὰς ὑποθετικὰς καὶ ὑπὸ ὄρους», ἐπὶ τῷ σκοπῷ «νὰ διαφωτίσῃ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, καὶ οὐχὶ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν καταγωγὴν», ἐπὶ μιᾶς καταστάσεως, «ἥτις δὲν ὑπάρχει πλέον, ἥτις ἴσως οὐδέποτε ὑπῆρξε καὶ ἥτις πιθανῶς δὲν θὰ ὑπάρξῃ ποτέ» ὑποθέσεις, «παρομοίας πρὸς ἐκεῖνας, ὧντινων καθημερινῶς ποιοῦνται χρῆσιν οἱ φυσικοὶ ἐπὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ κόσμου» ³.

1940, σελ. 69 H. H ö f f d i n g, Rousseau und seine Philosophie, Stuttgart, 1923, σελ. 23. F. D a h n, Die Vernunft im Recht, Berlin, 1879, σελ. 3. P. Natorp, Rousseus Sozialphilosophie, ἐν Zeitschrift für Rechtsphilosophie, 1917, τ. II, σελ. 6 κ. ἐπ. G. D e l V e c c h i o, Su la teoria del contratto sociale, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16, 25 G. S o l a r i, L'idea individuale e l'idea sociale nel diritto privato, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 111. P. G e n t i l e, Sulla dottrina del contratto sociale, Bologna, 1913, σελ. 85. L. M a r z a n o, L'unità di pensiero κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 29 κ. ἐπ.

¹ Βλ. O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 536. «Quelque important qu'il soit, pour bien juger de l'état naturel de l'homme, de le considérer dès son origine et de l'examiner, pour ainsi dire, dans le premier embryon de l'espèce, je ne suivrai point son organisation à travers ses développemens successifs : je ne m'arrêterai pas à chercher dans le système animal ce qu'il put être au commencement pour devenir enfin ce qu'il est...»

² Βλ. O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 535 : «Commençons donc par écarter tous les faits, car ils ne touchent point à la question. Il ne faut pas prendre les recherches dans lesquelles on peut entrer sur ce sujet pour des vérités historiques». Σελ. 532 : «Que mes lecteurs ne s'imaginent donc pas que j'ose me flatter d'avoir vu ce qui me paraît si difficile à voir.»

³ Βλ. O e u v r e s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 532, 535 κ. ἐπ.

Ἄφ' ἑτέρου ὁ Rousseau δὲν θεωρεῖ τὴν φυσικὴν κατάστασιν ὡς τὴν κατάστασιν τοῦ φυσικοῦ, πρωτογόνου καὶ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου. Ἐκεῖνο, ὅπερ οὗτος προτίθεται νὰ ἐρευνήσῃ, δὲν εἶναι ὁ φυσικὸς ἐκεῖνος ἄνθρωπος, δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς φύσεως, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, τουτέστι τὸ σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιοτήτων, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰ ἀληθῆ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, καὶ συνιστῶσι τὴν γνησίαν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τεχνητάς, τὰς πλαστὰς ἰδιότητας, αἵτινες ἐκτῆθησαν σὺν τῇ ἐξελίξει τῶν κοινωνιῶν καὶ αἵτινες διεστρέβλωσαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ¹. Πρόκειται ἐν ἄλλαις λέξεσι περὶ τῆς ἀληθοῦς ἀνθρωπίνης φύσεως, περὶ τῆς ἀνθρωπίνης οὐσίας, περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς ².

Ὁ φυσικὸς δὲ οὗτος ἄνθρωπος δὲν εἶναι προϊστορικός, ἀλλ' εἶναι ὁ σημερινὸς τέλειος κοινωνικὸς ἄνθρωπος, ὅστις ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ καὶ ἀναπτύξῃ τὰς γνησίας ἀνθρωπίνας ἰδιότητας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ καὶ ἔτι μᾶλλον ἐκεῖνος, ὅστις διαμορφοῦται διὰ καταλλήλου διαπαιδαγωγήσεως πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ἐπὶ τὸ τέλειον ³. Οὕτως ὁ φυσικὸς ἄνθρωπος ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς ἀκεραίας ἀνθρωπίνης φύσεως, χαρακτηριζομένης διὰ τῶν

---

¹ Βλ. Préface τοῦ Discours sur l'origine κ.λ.π., ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 531 κ. ἐπ.

² Πρβλ. J. B a r n i, Histoire des idées politiques en France au dix-huitième siècle, Paris, 1867, τ. II, σελ. 208. Fr. V i a I, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 62 κ. ἐπ., 70. G. B e a u l a v o n, Du contrat social, publié avec une introduction et des notes, Paris, 1938, σελ. 18 κ. ἐπ. P. G e n t i l e, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 58. A. B a r t o l o m e i, Lezioni di filosofia del diritto, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 38 κ. ἐπ.

³ Βλ. D i s c o u r s sur l'origine. ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 534 : «Or sans l'étude sérieuse de l'homme, de ses facultés naturelles et de leurs développement successifs...». Emile, l. IV, ἐκδ. «La renaissance du livre». τ. II, σελ. 106 : «Mais considérez premièrement que, voulant

προόδων, ἃς ἡ ἀνθρωπότης ἐπετέλεσεν ἤδη καὶ θὰ ἐπιτελέσῃ σὺν τῷ χρόνῳ, δὲν ἀνήκει εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλ' εἰς τὸ μέλλον, ἀποτελῶν ἰδεῶδες, πρὸς ὃ δέον νὰ τείνη ἡ ἀνθρωπότης ¹.

Διὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ὁ Rousseau προτείνει δύο μεθόδους, τὴν τῆς παρατηρήσεως, ἣτις τείνει εἰς τὴν διὰ τῆς συγκριτικῆς ἐρεῦνης ἀνεύρεσιν τῶν στοιχείων ἐκείνων, ἅτινα παρὰ ταῖς διαφοροῖς λαοῖς καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς παρέμειναν ἀναλλοίωτα ², καὶ τὴν τῆς αὐτοπαρατηρησίας, ἣτις, τυγχάνουσα ἀσφαλεστέρα, δέον νὰ χρησιμοποιῆται καὶ διὰ τὸν ἔλεγχον τῶν διὰ τῆς προηγουμένης μεθόδου ἐρεῦνης ἐπιτευχθέντων πορισμάτων. Τὴν δευτέραν δὲ ταύτην μέθοδον κυρίως χρησιμοποιῶν ὁ Rousseau, ἀνευρίσκει τὸν φυσικὸν ἀνθρώπον ἐν τῇ βάσει τῆς συνειδήσεως αὐτοῦ ³.

---

former l'homme de la nature, il ne s'agit pas pour cela d'en faire un sauvage et de le reléguer au fond des bois; mais qu' enfermé dans le tourbillon social, il suffit qu'il ne s'y laisse entrainer ni pas les opinions des hommes...».

¹. Πρὸβλ. J. Benrubi, L'idéal moral chez Rousseau κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 109. J. Binder, Stato e società nella moderna filosofia politica, ἐν Riv. intern. di filosofia del diritto, 1924, σελ. 217. P. Gentile, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 87, 89. G. Capponi, J—J Rousseau e la Rivoluzione Francese, Genova, 1912, σελ. 15.

². Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 105: «Mais, après avoir comparé tout autant de rangs et de peuples... J'ai retranché comme artificiel ce qui était d'un peuple et non pas d'un autre, d'un état et non pas d'un autre, et n'ai regardé comme appartenant incontestablement à l'homme, que ce qui était commun à tous, à quelque âge, dans quelque rang, et dans quelque nation que ce fût».

³. Βλ. Troisième Dialogue, ἐν Oeuvres complètes, Paris, 1824, σελ. 393: «D'où le peintre et l'apologiste de la nature, aujourd'hui si défigurée et si calomniée, peut-il avoir tiré son modèle, si ce n'est de son propre cœur? Il l'a décrite comme il se sen-

Ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, λέγει ὁ Rousseau, ἐπειράθησαν νὰ θεμελιώσωσι τὸ φυσικὸν δίκαιον· ἡ ἀγνοία ὅμως τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ἤγαγεν εἰς τὴν ἀβεβαιότητα καὶ ἀσάφειαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀληθῆ ὄρισμὸν τοῦ φυσικοῦ δικαίου¹.

Ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, νοουμένου ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη, δέον νὰ θεμελιωθῆ, τὸ φυσικὸν δίκαιον², οὕτω δὲ ἡ φυσικὴ κατάστασις ἐν τῷ συστήματι τοῦ Rousseau ἐπέχει θέσιν δεοντολογικῆς ἀρχῆς³.

---

t a i t l u i - m ê m e . . . l'habitude de rentrer en soi, et d'y rechercher dans le calme des passions ces premiers traits disparus chez la multitude... En un mot, il fallait q'un homme se fût peint lui-même pour nous montrer ainsi l'homme primitif». Πρβλ. Troisième lettre à M. de Malesherbes, 1762 : «Mon imagination ne laissait pas long-temps déserte la terre ainsi parée. Je la peuplais bientôt d'êtres selon mon cœur, et chassant bien l'opinion, les préjugés, toutes les passions factices, je transportois dans les asiles de la nature des hommes dignes de les habiter». Ὡσαύτως Troisième promenade : «Ils étudioient la nature humaine pour en pouvoir parler, mais non pas pour se connoître». Καὶ Discours sur les sciences et les arts, ἐν Oeuvres, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 464 : «... rentrer en soi pour y étudier l'homme et connoître sa nature, ses devoirs et sa fin». Πρβλ. καὶ τοῦ M e t a s t a s i o : Non è ver : quel dolce stato [Non fuggi, non fu sognato], [Ben lo sente ogni innocente] Nella sua tranquillità.

¹ Βλ. Oeuvres, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 533.

² Βλ. Oeuvres, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 533 : «Mais tant que nous ne connaissons point l'homme naturel, c'est en vain que nous voudrions déterminer la loi qu'il a reçue, ou celle qui convient le mieux à sa constitution... cette loi, pour qu'elle soit naturelle, il faut qu'elle parle immédiatement par la voix de la nature».

³ Πρβλ. G. D e l V e c c h i o, Il concetto della natura κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 100. P. Gentile, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 89, 97.